

ממחקר למדיניות: ביסוס תיאורטי להרחבת חוק החינוך הבלתי-פורמלי ברשויות המקומיות בישראל

מוגש לסגן שרת החינוך, ח"כ מאיר יצחק הלוי,
מטעם הצוות האקדמי המלווה לרפורמה בחינוך הבלתי-פורמלי

ריכוז התהליך וכתיבה:

ד"ר אלי וינוקור, האקדמית גורדון

ד"ר מירי גולדרט, הקריה האקדמית אונו

יפתח גיא, יועץ סגן השרה

בשיתוף עם המגיבים/ות (לפי סדר א-ב):

ד"ר בארט ענת, מכללה ירושלים

נחום בלס, מרכז טאוב

ד"ר איריס בן-דוד הדר, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר אסתר כלפון, מכללת שאנן

ד"ר בת כצמן, המכללה האקדמית כנרת

ד"ר אסמאהן מסרי-חרזאללה, מכללת אלקאסמי והאוניברסיטה העברית

מצורפת להלן רשימת הסגל בצוות הייעוץ האקדמי לחינוך הבלתי-פורמלי

מאי 2022

תוכן עניינים

2.....	רשימת חברי.ות צוות הייעוץ האקדמי לחינוך הבלתי-פורמלי בישראל.....
3	הקדמה: פתח דבר
5	1.רקע – אתגרים גלובליים ומקומיים
5.....	1.1 אתגרים גלובליים.....
5.....	1.2 עולם העבודה והכשרה למיומנויות המאה ה-21
6.....	1.3 אתגרי החברה הישראלית.....
6.....	1.4 אתגרי גיל הנעורים
8	2. החינוך הבלתי-פורמלי
8.....	2.1 הגדרת התחום
8.....	2.2 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי להתפתחות חברתית וכלכלית
10.....	2.3 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי להתמודדות עם אתגרים חברתיים
11.....	2.4 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לטיפוח הון חברתי
11.....	2.5 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לרכישת מיומנויות אישיות וחברתיות
12.....	2.6 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לקידום פנאי משמעותי ולהתפתחות ילדים ונוער
13.....	2.7 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי בחברות ייחודיות
14.....	2.8 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לשילוב והכלה.....
14.....	2.9 תרומת החינוך בלתי-פורמלי בעת חירום
16	3. אתגרי התחום אשר מחייבים הרחבה חקיקה
16.....	3.1 היעדר מדיניות ממשלתית
16.....	נתונים המעידים על התופעה
17.....	3.2 פערים בין כמות ואיכות החינוך הבלתי-פורמלי בין רשויות ובין מגזרים.....
18.....	נתונים המעידים על התופעה
20.....	3.3 חינוך בלתי-פורמלי והעולם הדיגיטלי.....
20.....	נתונים המעידים על התופעה
22	4. תרומה מצופה מהמהלך
23	סוף דבר

צוות הייעוץ האקדמי לעדכון חוק החינוך הבלתי-פורמלי בישראל (לפי א-ב):

פרופ' מיכל אלמוג-בר, האוניברסיטה העברית

ד"ר לוח ארדריך, המכללה האקדמית בית ברל

נחום בלס, מרכז טאוב

ד"ר בארט ענת, מכללה ירושלים

ד"ר איריס בן דוד הדר, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר ברוך בר-אב, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש דוד ילין

ד"ר מירי גולדרט, הקריה האקדמית אונו

ד"ר אורן גולן, אוניברסיטת חיפה

פרופ' זהבית גרוס, אוניברסיטת בר אילן

ד"ר דנה ודר וייס, אוניברסיטת בן גוריון

ד"ר אדם הישראלי, סמינר הקיבוצים ואוניברסיטת תל אביב

ד"ר אלי וינוקור, האקדמית גורדון

ד"ר נסרין חדאד חאג'-יחיא, המכון הישראלי לדמוקרטיה

ד"ר אבינועם יומטוביאן, האקדמית גורדון

ד"ר מנוחה כהן-אמיר, אפרתה המכללה האקדמית לאמנויות וחינוך

ד"ר אסתר כלפון, מכללת שאנן

ד"ר בת כצמן, המכללה האקדמית כנרת

ד"ר ניר מיכאלי, אורנים המכללה האקדמית לחינוך ולהוראה

ד"ר אסמהאן מסרי-חרזאללה, מכללת אל-קאסמי והאוניברסיטה העברית

ד"ר מירב סולומון, אורנים המכללה האקדמית לחינוך ולהוראה

ד"ר חגית קליבנסקי, המכללה האקדמית בית ברל

ד"ר אופיר שפר, המכללה האקדמית לחינוך ע"ש קיי

ד"ר עירית ששון, המכללה האקדמית תל חי

מסמך זה מתמקד בחינוך בלתי-פורמלי שמחוץ לתוכנית הלימודים, החינוך הבלתי-פורמלי החוץ-בית ספרי, מגוון מסגרות ופעילויות המציעות תפיסה חינוכית-פדגוגית שהתפתחה בארגוני חינוך וקהילה הפועלים בדרך-כלל בזמנם הפנוי של קהלם (כגון מרכזי נוער, חוגים, מד"צים ועוד), ומכוונים למצטרפים לפעילויות באופן חופשי ביוזמתם ועל-פי בחירתם¹. בספרות רווחת השפעת ההשתתפות בחינוך הבלתי-פורמלי על רכישת מיומנויות אישיות וחברתיות, תחושת שייכות, ביטוי עצמי, שימוש באינטליגנציות שונות, יצירת קשרי חברות, התנסות בפתרון בעיות, גיבוש זהות וחינוך לערכים. בסקירות בינלאומיות² עולה שגוברת ההכרה בתכניות בלתי-פורמליות כתכניות מניעה וכתכניות התערבות למיגור תופעות חברתיות והצמחת חברה סולידיארית יותר. מחקרים גם הוכיחו את תרומתו של החינוך הבלתי-פורמלי למוביליות חברתית ותחושת ערך עצמי בקרב צעירים משכונות מצוקה, תחושת מסוגלות עצמית זו משפיעה גם על השתלבותם העתידית בשוק העבודה. ההשקעה בחינוך בלתי-פורמלי, המפתח את הכישורים הלא קוגניטיביים (למשל מיומנויות חברתיות) תורמת לכלכלה במספר מוקדים. א. שיפור של קצב הצמיחה הכלכלית³ ויכולת התחרותיות הגלובלית של המשק ב. שמירה על לכידות חברתית⁴ ג. תוצאות משופרות ברמת הפרט בשוק העבודה⁵. אלו ועוד מתכנסים לארבעה צירי השפעה של החינוך הבלתי-פורמלי על משתתפיו: אישי, בינאישי, חברתי ומקצועי⁶.

ההתמודדות עם בעיות חברתיות שעל סדר היום, כגון אלימות, סמים, מהגרים, אבטלה ובריאות לצד רצון לקדם אזרחות פעילה והעלייה במודעות לפנאי תורמים להכרה בינלאומית בחינוך הבלתי-פורמלי⁷. על אף זאת, רק מעטים יחסית זוכים להשתתף בפעילות זו⁸. תלמידים מרקע חברתי כלכלי גבוה משתתפים ביותר פעילויות חינוך בלתי-פורמלי מתלמידים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך. הפערים בין תלמידים משכבות חברתיות-כלכליות שונות גבוהים עוד יותר בכל הקשור להשתתפות בתנועות נוער ופעילויות פנאי חברתיות. ובאופן ספציפי ניכר שהפערים בגובה ההוצאות לחוגים בין יהודים לערבים משקפים שיעורי השתתפות

¹ שמידע, מ., ורומי, ש. (2007). מהות החינוך הבלתי-פורמלי, גישות תיאורטיות והגדרות. בתוך ש. רומי, ש. ו. ש. שמידע (עורכים), *החינוך הבלתי-פורמלי במציאות משתנה* (עמודים 11-28). ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.

² גרוס, ז., וגולדרט, מ. (2015). *החינוך הבלתי-פורמלי בהולנד, גרמניה ומחוז אונטריו שבקנדה*. ירושלים: היזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית למדעים; רן, ע. (2015). מדיניות בחינוך בלתי-פורמלי בעולם: אוסטרליה, אירלנד, אסטוניה, בריטניה, צרפת וספרד. ירושלים: היזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית למדעים

³ Balart, P., Oosterveen, M., & Webbink, D. (2018). Test scores, noncognitive skills and economic growth. *Economics of Education Review*, 63, 134-153.

⁴ BenDavid-Hadar, I. (2016). School finance policy and social justice. *International Journal of Educational Development*, 46, 166-174.

⁵ Smithers, L. G., Sawyer, A. C., Chittleborough, C. R., Davies, N. M., Davey Smith, G., & Lynch, J. W. (2018). A systematic review and meta-analysis of effects of early life non-cognitive skills on academic, psychosocial, cognitive and health outcomes. *Nature human behaviour*, 2(11), 867-880.

⁶ גרוס, ז., וגולדרט, מ. (2017). *השפעת החינוך הבלתי-פורמלי על משתתפיו: סקירת ספרות המוגשת ללשכת המדען הראשי במשרד החינוך*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

⁷ OECD. (2010). *Recognition of Non-formal and Informal Learning Pointers for policy development*.

⁸ סבירסקי, ש., קונור-אטיאס, א., וליברמן, א. (2020). *תמונת מצב חברתית*. מרכז אדווה.

נמוכים של ילדים/ות באוכלוסייה זו. מאפיינים דומים נמצאו בחברה החרדית, שם נמצאה מגמת עלייה חדה בביקוש לחוגים, אולם רמת ההכנסה הנמוכה ומספר הילדים הגדול מגבילים את יכולתן של משפחות רבות לשלם עבור חוגים.⁹

לנוכח התמורות הטכנולוגיות והחברתיות עולה צורך לתמוך את מערכת החינוך הפורמלית בתהליכים חינוכיים-חברתיים בלתי-פורמליים שיפתחו בילדים, בנוער ובצעירים מיומנויות, נאמנויות, ערכים ותפיסות, שמכינים אותם באופן מיטבי יותר לעתיד, כבר היום. אופיין הגמיש של מערכות השייכות לחינוך הבלתי-פורמלי, מאפשר להן להשתנות במהירות ולהתאים את עצמן לצרכי השעה. באופן זה, יש בידן להציע פעילויות רלוונטיות שמאפשרות לילדים, לנוער ולצעירים מקום לביטוי עצמי וחופש בחירה, ומטפחות "מיומנויות עתיד" ולקחת אחריות על החברה. אתגרי גיל ההתבגרות, לצד אתגרים רגשיים וחברתיים שהתעצמו בקורונה, מחייבים הרחבה של מסגרות אלו. שינוי שכזה ראוי שיעשה גם מנקודת הראות של בני הנוער על מנת להיות רלוונטיים בפיתוח פעילויות פנאי כאמצעי לקידום המתבגרים והתפתחותם.¹⁰

במרץ 2011 אושר בכנסת חוק ולפיו בכל רשות מקומית שבתחומה 1,000 ילדים ונערים לפחות, ימונה מנהל יחידת נוער שאחראי על החינוך הבלתי-פורמלי, אולם המחויבות של כל רשות מקומית לחינוך בלתי-פורמלי נתונה להחלטתו של ראש הרשות, בהתאם לסדר העדיפויות והמקורות התקציביים העומדים לרשותה. **העדר הקִדְרָה של תחומי הסמכות והאחריות בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי והשוונות במצבן הכלכלי של הרשויות המקומיות יוצרים הבדלים בהיקף ובאיכות התוכניות של החינוך הבלתי-פורמלי**¹¹. כדי לחזק את החוסן החברתי בחברה הישראלית, בכדי לשמור על מעמדה של ישראל כמעצמת חדשנות טכנולוגית וחברתית ובכדי לטפח אזרחים שידעו להתמודד באופן מיטבי עם אתגרי החיים בימינו, מדינת ישראל מחויבת לגיבוש, קידום והובלת חזון ואסטרטגיה להנגשת והרחבת החינוך הבלתי-פורמלי בחברה בישראל, לצד פיתוח הפרופסיה של העוסקים בתחום, על מנת לעודד ולאפשר ליותר ילדים, ילדות ונוער להשתתף בתהליכים חינוכיים-חברתיים המכוונים לפרט ולחברה ומוטי עתיד.

⁹ שהינו-קסלר, ש., פלדמן, ד., וברקוביץ, א. (2021). היבטים ייחודיים בניהול רשות מקומית חרדית (עמ' 36-39). המכון החרדי למחקרי מדיניות, משרד הפנים ומפעם השפלה.

¹⁰ סלקובסקי, מ., אילוז, ש., ורומי, ש. (2018). פנאי, אלימות וחיבור לבית הספר: מיפוי שיטתי של פעילויות פנאי בקרב בני נוער במערכת החינוך בישראל. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, כ"ו (48), 65-98.

¹¹ מנדליוו, נ., וארצי, א. (עורכים). (2016). חינוך בלתי-פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל: עדויות מהשדה וסיכום תהליך למידה, דוח פעילות. היזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. ירושלים.

1. רקע – אתגרים גלובליים ומקומיים

1.1 אתגרים גלובליים

מבט בוחן על התמורות שמתחוללות בעולמנו בעשורים האחרונים, יגלה כי אנו ניצבים בעת שלא הייתה כדוגמתה בהיסטוריה האנושית.¹² הון, מידע, סחורות ואנשים נעים במהירות מסחררת במרחב העולמי, מדלגים על פערי מרחק, זמן, תרבות, שפה ומנטאליות, אך יוצרים במקביל פערים תרבותיים וכלכליים אחרים, כמו גם מתיחות רבה.¹³ הגלובליזציה מחוללת תהליכים מורכבים ורבי עוצמה כמעט בכל תחום¹⁴; הגירה, סביבה, תרבות, כלכלה, תקשורת, בריאות וחינוך – כל אלה ועוד נמנים על מושאיה הישירים והעקיפים.¹⁵ הסחרור האחרון בדמות משבר הקורונה, הנו דוגמה אחת לסיכונים שכרוכים בחיים ב"חברת סיכון".¹⁶ מציאות זו, מחייבת חשיבה מחודשת על מהותם של תהליכים חינוכיים וחינוכיים-חברתיים אשר הכרחי לטפח על מנת להכשיר את ילדינו למציאות החיים במאה ה-21.

1.2 עולם העבודה והכשרה למיומנויות המאה ה-21

בעשור האחרון אנו עדים לעיסוק הולך וגובר במושגים כגון "מיומנויות המאה ה-21", "פדגוגיה מוטת עתיד" והכנה ל"עולם העבודה העתידי". על פי תחזית פופולארית כ-65% מהילדים שנכנסים כיום לבתי הספר היסודיים יעבדו במקצועות שטרם הומצאו.¹⁷ על פי מכון טאוב, 69% מהמקצועות בישראל מצויים ברמת סיכון בינוניות עד גבוהה להשתנות או להיעלמות לאור התפתחות הטכנולוגיה.¹⁸ מחקרים מהעשור האחרון עסקו במיומנויות ובכישורים שהכרחי לטפח בילדים, בני נוער וצעירים על מנת להכיןם לאתגריה של מציאות שכזו.¹⁹ הבולטים שבמחקרים אלו, שנערכו במכוני מחקר באוניברסיטת אוקספורד²⁰ ובאוניברסיטת הרווארד,²¹ הצביעו על המיומנויות חברתיות כנדרשות ביותר בעולם העבודה העתידי.

Bauman, Z. (2013a). *Liquid modernity*. John Wiley & Sons; Beck, U. (2007). The cosmopolitan condition: Why methodological nationalism fails. *Theory, Culture & Society*, 24(7/8), 286-290; Giddens, A. (2013). *The third way: The renewal of social democracy*. Chichester: John Wiley & Sons.

Bauman, Z. (2013b). *Society Under Siege*. Chichester: John Wiley & Sons; Beck, U. (1992). *Risk Society: Towards a new modernity*. London: Sage; Barber, B. R. (2010). *Jihad vs McWorld: Terrorism's Challenge to Democracy*. Random House.

Appadurai A (1990) רם, א. (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'ורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. תל-אביב: רסלינג. Disjuncture and difference in the global cultural economy. *Theory, Culture and Society*, 7(2-3), 295-310.

Barber, B. R. (2008). *Consumed: How markets corrupt children, infantilize adults, and swallow citizens whole*. New-York: W.W. Norton; Bauman, Z. (1998). *Globalization: The human consequences*. New-York: Columbia University Press; Castells, M. (2011). *The rise of the network society*. John Wiley & Sons.; Scholte, J. A. (2005). *Globalization: A critical introduction*. Basingstoke: Palgrave Macmillan; Spring, J. (2014). *Globalization of education: An introduction*. London: Routledge.

Beck, U. (1992). *Risk society: Towards a new modernity*. London: Sage.

World Economic Forum (2016). *The future of jobs report* (pp. 3). Geneva: WEF.

מדהלה, ש. (2019). סיכון למחשוב בשוק העבודה בישראל (עמ' 6). תל אביב: מרכז טאוב.

אייזנברג, א., וזליבנסקי-אדן, ע. (2019). התאמת מערכת החינוך למאה ה-21. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

Frey, B. C., Osborne, M. A. (2013). *The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation*. Oxford, UK: the Oxford Martin Programme on Technology and Employment, University of Oxford.

Deming, D. J. (2017). The growing importance of social skills in the labor market. *The Quarterly Journal of Economics*, 132(4), 1593-1640.

על רשימת הכישורים המרכזיים שידרשו בעתיד נמנים, בין היתר: יכולת לשתף פעולה, מסוגלות לנהל קונפליקטים, מו"מ ופתרון בעיות, אינטליגנציה רגשית, יצירתיות וחדשנות, גמישות, מודעות תרבותית, חשיבה ביקורתית, מודעות אתית, תקשורת, הכוונה עצמית ועוד.²² דוחות של גופים מוסדיים כמו הבנק העולמי עמדו מפורשות על הצורך שבפיתוח מיומנויות רכות, חברתיות-רגשיות, לצד העיסוק בפיתוח מיומנויות טכנולוגיות, כתנאי הכרחי להתמודדות עם אתגרי ההווה.²³ גם דוח "עבודות המחר" של הרשת החברתית העסקית LinkedIn,²⁴ מונה, לצד מיומנויות "קשות", אשר משתנות דרך קבע בהתאם לדרישות השוק, את חמש המיומנויות הרכות: יצירתיות, יכולת שכנוע, שיתוף פעולה, גמישות (יכולת להסתגל לשינוי) ואינטליגנציה רגשית.

1.3 אתגרי החברה הישראלית

אנו חיים בתקופה של פרגמנטציה של מושגים כחברה וקהילה, לנוכח חדירתם של כוחות השוק, כמו גם של צורות חדשות, פיזיות ווירטואליות, של חיים ביחד ולחוד.²⁵ במובן זה קהילתיות, השתתפות קהילתית, תחושת קהילה ובמובן הרחב ביותר – פעולה למען האחר, כסגולות חבריות, אינן מובנות מאליהן כלל ועיקר. לאתגרים הגלובליים של השתתפות קהילתית ובינוי של חוסן חברתי, יש להוסיף את אלה המקומיים, בדמות הפערים הסוציו-אקונומיים המתרחבים, הסולידריות החברתית שנשחקת והאמון הקטן במוסדות המדינה מזה ובין "שבטי ישראל" מזה, המכרסמים בחוסנה החברתי של מדינת ישראל.

למצער, בחברה הישראלית בימינו לעיתים רב המפריד מהמאחד.²⁶ דוגמה לכך ניתן לראות בדוח ההערכה האסטרטגית לישראל של המכון למחקרי ביטחון לאומי (INSS) מינואר האחרון,²⁷ אשר הציב לראשונה בראש רשימת האיומים על המדינה את השיסוע והקיטוב החברתי, לצד הזירה האיראנית והפלסטינית.

1.4 אתגרי גיל הנעורים

מחקרים סוציולוגיים, פסיכולוגיים ונירולוגיים מהעשור האחרון מצביעים על התרחבות של אתגרים שקשורים בגיל הנעורים. לאתגרים ה"מסורתיים" של עיצוב זהות, מרד נעורים ועיסוק משמעותי בזמן פנאי, מתווספות

²² בין היתר: אייזנברג, א., וזליבנסקי-אדן, ע. (2019). התאמת מערכת החינוך למאה ה-21. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה; מבקר המדינה. (2021). דוח ביקורת שנתי 71ב, פרק א: המוכנות לשוק העבודה המשתנה.

²³ World Bank. (2019). *World Development Report: The Changing Nature of Work*. World Bank.

²⁴ LinkedIn. (2020). *2020 Emerging Jobs Report*. LinkedIn.

²⁵ Bauman, Z. (2013a). *Liquid modernity*. Chichester: John Wiley & Sons.

²⁶ אבנון, ד. (2012). *חינוך אזרחי בישראל*. תל-אביב: עם עובד.

²⁷ שלום, ד., וקורץ, ע. (עורכים). (ינואר, 2022). *הערכה אסטרטגית לישראל 2022*. תל אביב: המכון למחקרי ביטחון לאומי.

ירידה באמפתיה ועלייה בנרקסיזם²⁸ הבאות לידי ביטוי, בין היתר, בתופעות כמו בדידות²⁹ מזה וחיפוש אחר שייכות³⁰ ומשמעות³¹ מזה. הזירה המקוונת תורמת גם היא לעלייה במדדי הבדידות, הניכור והתופעות הא-חברתיות, אך היא טומנת בחובה גם הזדמנויות לצורות חדשות של קשר ומחבורות. אתגרי גיל ההתבגרות, אשר מתחיל כיום מוקדם מבעבר ונמשך עד לסוף שנות העשרים, בשילוב צרכי הנוער והצעירים במציאות כאוטית, משתנה תדיר ולעיתים מנוכרת, ולצד אתגרים רגשיים וחברתיים שהתעצמו בתקופת הקורונה³², מחייבים התייחסות מעמיקה – באמצעות תמיכה במסגרות המאפשרות להם מימוש עצמי וחברתי, מקדמות פנאי פעיל, מכוננות ביניהם יחסים משמעותיים, מפיגות בדידות, מפחיתות התנהגויות סיכוניות ונרקסיסטיות, מעוררות בהם תחושת שייכות, קושרות בין הנוער והצעירים לבין החברה הישראלית ומעודדות אותם לתרום ולהתנדב למען המדינה. ילדי ישראל מבלי מעל למחצית מזמנם בפעילות פנאי. כאשר הילדים אקטיביים, יוזמים ומעורבים, ופעילות הפנאי מתוכננת, מובנית ותכליתית, נוצרות הזדמנויות להירקמותם של קשרים וכישורים חברתיים. פעילויות שכאלה, המלוות בתמיכה של מדריכים בוגרים, מאפשרות למתבגרים לממש את מלוא הפוטנציאל הגופני, השכלי והנפשי שלהם, כפי שיפורט בהמשך.³³

מן האמור עד כה עולה צורך ברור לתמוך את מערכת החינוך הפורמלית בתהליכים חינוכיים-חברתיים בלתי-פורמליים שיפתחו בילדים, נוער וצעירים מיומנויות, נאמנויות, ערכים ותפיסות, שמכינים אותם באופן מיטבי יותר לעתיד, כבר היום. טבען הגמיש של מערכות השייכות לחינוך הבלתי-פורמלי ואופיין הרשתי הגמיש, והא-היררכי, מאפשר להן להשתנות במהירות ולהתאים את עצמן לצרכי השעה. באופן זה, יש בידן להציע פעילויות רלוונטיות שמאפשרות לילדים, נוער וצעירים מקום לביטוי עצמי וחופש בחירה ומטפחות "מיומנויות עתיד" ולקייח את אחריות על החברה, מתוך רצון ומחויבות פנימית.

Twenge, J. M. (2017). *iGen: Why today's super-connected kids are growing up less rebellious, more tolerant, less happy--and completely unprepared for adulthood--and what that means for the rest of us*. Simon and Schuster.

Twenge, J. M., Joiner, T. E., Rogers, M. L., & Martin, G. N. (2018). Increases in depressive symptoms, suicide-related outcomes, and suicide rates among US adolescents after 2010 and links to increased new media screen time. *Clinical Psychological Science*, 6(1), 3-17.

Allen, K., Kern, M. L., Vella-Brodick, D., Hattie, J., & Waters, L. (2018). What schools need to know about fostering school belonging: A meta-analysis. *Educational Psychology Review*, 30(1), 1-34

Blau, I., Goldberg, S., & Benolol, N. (2019). Purpose and life satisfaction during adolescence: The role of meaning in life, social support, and problematic digital use. *Journal of Youth Studies*, 22(7), 907-925; Damon, W., Menon, J., & Bronk, K. (2019). The development of purpose during adolescence. In J. L. Furrow & L. M. Wagner (Eds.), *Beyond the self: Perspectives on Identity and transcendence among youth: A view of the issues*. Section I: Moral identity and purpose (pp. 119-128). Routledge.

³² ארזי, ט., וסבג, י. (2020). הגברת מצבי הסיכון של ילדים ובני נוער נוכח משבר הקורונה. מכון ברוקדייל.
³³ כהן, א. ה., ורומי, ש. (2015). פנאי בקרב בני נוער בישראל: חינוך בלתי פורמלי, אקלים בית ספרי, אלימות, סיכון לנשירה ורווחה נפשית. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

2. החינוך הבלתי-פורמלי

2.1 הגדרת התחום

חינוך בלתי-פורמלי אינו שלילת החינוך הפורמלי ואינו גרסה חלשה שלו, אלא פדגוגיה חינוכית ייחודית המתאפיינת בעקרונות התנהגות שונים מאלה של החינוך הפורמלי, שמשמשים דרכי ביטוי אותנטיות לבני הנעורים ונותנים משמעות לחוויותיהם ולניסיונותיהם. תפיסה חינוכית-פדגוגית שהתפתחה בארגוני חינוך וקהילה הפועלים בדרך-כלל בזמנם הפנוי של קהלם, ומכוונים למצטרפים לפעילויות באופן חופשי ביוזמתם ועל-פי בחירתם³⁴. המאפיינים המרכזיים של החינוך הבלתי-פורמלי הם בחירה חופשית בהצטרפות לפעילות, גמישות, גיוון ומרכזיות המשתתפים – אלו מאפשרים מתן ביטוי ומענה לצרכים המגוונים של פרטים ושל קבוצות באמצעות התאמה בין צורכיהם לבין יעדי המסגרת החינוכית³⁵.

המסגרות הבלתי-פורמליות מציעות פעילויות על רצף שבין כיוון מעשי-עיתי לבין פעילויות שהדגש בהן הוא הפגתי-הנאתי³⁶. עם המסגרות המכוונות לעתיד ניתן לסווג מסגרות המציעות תוכניות העשרה בשפה, תוכניות הכשרה, כגון קורס מד"צים או כאלו הממוקדות בהכשרה מקצועית. במרכז הציר – מסגרות ממוסדות של תנועות הנוער ושל מסגרות התנדבותיות. בקצה ההפגתי נמצאים חוגי יצירה, אומנות וספורט, המתמקדים בעיקר בהתפתחות האישית של המשתתפים.

2.2 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי להתפתחות חברתית וכלכלית

הדיון בחינוך הבלתי-פורמלי צמח לנוכח ההכרה שהחינוך הפורמלי נתפס כפתרון חלקי לחסכים החינוכיים³⁷. בסקירות בינלאומיות³⁸ עולה שגוברת ההכרה בתכניות בלתי-פורמליות כתכניות מניעה וכתכניות התערבות למיגור תופעות חברתיות והצמחת חברה סולידארית יותר. הכרה זו צומחת לנוכח מחקרים שהראו כי ההשפעה של השתתפות בחינוך בלתי-פורמלי הינה הן על הישגים קוגניטיביים והן על הישגים לא קוגניטיביים³⁹. ההכרה בתרומתן החברתית של התכניות הבלתי-פורמליות מגייסת שותפים חדשים לתחום

³⁴ גולדרט, מ. (2020). חינוך בלתי-פורמלי. לקסי-קיי, 14, 22-25; כהנא, ר. (2004). לקראת תיאוריה של הבלתי-פורמליות והשלכותיה על הנעורים. בתוך ז. גרוס וי. דרור (עורכים), *חינוך כאתגר חברתי* (עמודים 129-143). תל-אביב: רמות, אוניברסיטת תל-אביב; שמידע, מ., ורומי, ש. (2007). מהות החינוך הבלתי-פורמלי, גישות תיאורטיות והגדרות. בתוך ש. רומי, ש. ומ. שמידע (עורכים), *החינוך הבלתי-פורמלי במציאות משתנה* (עמודים 11-28). ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.

³⁵ קליבנסקי, ח. (תשס"ז). היבטים התפתחותיים וחברתיים בחינוך הבלתי-פורמלי הממלכתי. בתוך ש. רומי, ומ. שמידע (עורכים), *החינוך הבלתי-פורמלי במציאות משתנה* (עמודים 11-28). ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.

³⁶ יאיר, ג. (2006). מחוויות מפתח לנקודות מפנה: על עוצמת ההשפעה החינוכית. תל-אביב: ספרית פועלים.

³⁷ רפפורט, ת., וכהנא, ר. (עורכים). (2012). הסדר החברתי והקוד הבלתי-פורמלי. תל-אביב: רסלינג.

³⁸ גרוס, ז., וגולדרט, מ. (2015). החינוך הבלתי-פורמלי בהולנד, גרמניה ומחוז אונטריו שבקנדה. ירושלים: היזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית למדעים; חן, ע. (2015). מדיניות בחינוך בלתי-פורמלי בעולם: אוסטרליה, אירלנד, אסטוניה, בריטניה, צרפת וספרד.

³⁹ Guèvremont, A., Kohen, D. E., & Findlay, L. C. (2010). *Do high levels of extracurricular activities help or hinder child development?* Canadian Council of Learning, Statistic Canada. Retrieved from: <http://www.ccl-cca.ca/pdfs/OtherReports/GuevremontKohenFindlayExtracurricular.pdf>; Hille, A., & Schupp, J. (2013). How learning a musical instrument affects the development of skills. *Economics of Education Review*, 44, 56-82.

ולמחקר בנושא. לדוגמה, תמיכה כלכלית של מכוני מחקר כלכליים⁴⁰ או תמיכת יחידת המחקר לענייני בריאות הקנדית (Health information and research division) שמעידים על החשיבות של החינוך הבלתי-פורמלי להתפתחות החברתית והכלכלית לטווח הרחוק. מחקר שעסק בפסיכולוגיה של התפתחות מיטבית של בני נוער טען שהיכולת ליוזמה חיונית למבוגרים בחברה שלנו, ותהיה חשובה יותר במאה ה-21, אולם למתבגרים יש הזדמנויות מעטות ללמוד אותה בביה"ס ובפנאי הלא מובנה⁴¹. השתתפות מבחירה במסגרות שמציעות פנאי מובנה כגון: ספורט, אמנות תנועות וארגוני נוער הן שמאפשרות הקשר מתאים להתפתחותה של יוזמה. הם מתארים מסגרות אלו כשילוב נדיר של מוטיבציה פנימית בשילוב עם תשומת לב עמוקה. הם אף מתארים את השינוי בשפה של בני הנוער שמשותפים בפעילויות, אלו רוכשים שפת הפעלה חדשה שיכולה להתאים לפיתוח יוזמה. גם בתחום החינוך המדעי, יש הסכמה הולכת וגוברת לגבי התפקיד המרכזי שממלאות סביבות בלתי-פורמליות בתהליכי הלמידה של נוער בתחומי ה-STEM⁴². המחקרים מצביעים על חיזוק השאיפות שלהם בתחום זה, וכן על נטייה מוגברת לבחור בהשכלה אקדמית בתחום ה-STEM ואף לפתח קריירה בתחום זה.

מהמחקר הכלכלי העוסק בחינוך עולה שהשקעה בפיתוח כישורים לא קוגניטיביים מעלה את היכולות הקוגניטיביות, משפרת את התפוקות בשוק העבודה ותורמת לשיפור קצב הצמיחה של התמ"ג. ההשקעה בחינוך בלתי-פורמלי, שמפתח כישורים לא קוגניטיביים (למשל, מיומנויות חברתיות) תורמת לכלכלה במספר מוקדים. א. שיפור של קצב הצמיחה הכלכלית ויכולת התחרותיות הגלובלית של המשק ב. שמירה על לכידות חברתית⁴³. במטה אנליזה על 9553 מחקרים נמצא כי לפיתוח מיומנויות "לא קוגניטיביות" בילדות יש השפעות שנעו בין 0.16 ל-0.3 סטיות תקן על הצלחה מאוחר יותר בשוק העבודה⁴⁴. ברמת המאקרו, התרומה של החינוך הבלתי-פורמלי בגיל צעיר מתורגמת בגיל בוגר לשיפור בקצב הצמיחה של המשק שכן פריון העבודה של פרטים בעלי מיומנויות בלתי פורמליות גבוה יותר⁴⁵. במחקר שנערך על נתונים מסקר מ-Development National Child (NCDS) סקר פיתוח בבריטניה⁴⁶ נמצא כי קיים קשר בין פיתוח

DIW: German Institute for Economic Research, Berlin; IZA (The Institute for the study of the labor, Bonn); כגון: ⁴⁰
המכון לעבודה ולטכנולוגיה בגרמניה (Institute Arbeit und Technik)
Larson, R. W. (2000). Toward a psychology of positive youth development. *American Psychologist*, 55(1), 170-
⁴¹ 183.

Bell, P., Lewenstein, B., Shouse, A. W., & Feder, M. A. (2009). *Learning science in informal environments: People, places, and pursuits*. Washington, DC: National Academies Press; Falk, J. H., & Dierking, L. D. (2010). The 95 percent solution. *American Scientist*, 98, 486-493. <https://doi.org/10.1511/2010.87.486>.

BenDavid-Hadar, I. (2016). School finance policy and social justice. *International Journal of Educational Development*, 46, 166-174
⁴³

Smithers, L. G., Sawyer, A. C., Chittleborough, C. R., Davies, N. M., Davey Smith, G., & Lynch, J. W. (2018). A ⁴⁴
systematic review and meta-analysis of effects of early life non-cognitive skills on academic, psychosocial, cognitive and health outcomes. *Nature human behaviour*, 2(11), 867-880.

Balart, P., Oosterveen, M., & Webbink, D. (2018). Test scores, noncognitive skills and economic ⁴⁵
growth. *Economics of Education Review*, 63, 134-153.

Carneiro, P., Crawford, C., & Goodman, A. (2007). The impact of early cognitive and non-cognitive skills on ⁴⁶
Centre for the Economics of Education, London School of Economics later outcomes.

מיומנויות חברתיות בגיל צעיר לבין תוצאות חינוך, תוצאות שוק העבודה, תוצאות חברתיות של מתבגרים ומבוגרים. נמצא כי מיומנויות חברתיות חשובות מאוד עבור תוצאות החינוך והשפעתן זהה לזו של השכלת האם שמהווה את הגורם המשמעותי ביותר בהסברת השונות בהישגים הלימודיים. כך נמצא כי ילדים בעלי מיומנויות חברתיות גבוהות בגיל צעיר היו בעלי סיכויים גבוהים יותר להישאר בבית הספר לאחר גיל 16, ובסבירות גבוהה יותר להיות בעלי תואר בהשכלה גבוהה. כישורים חברתיים חשובים גם לתוצאות שוק העבודה. נמצא כי אנשים שיש להם שילוב של מיומנויות קוגניטיביות טובות וחברתיות טובות זוכים לתמורה גדולה יותר בשוק העבודה, מה שמעיד על כך שהכישורים משלימים. יתר על כן, נמצא כי השילוב של כישורים חברתיים לקויים וכישורים קוגניטיביים לקויים מפעיל השפעה שלילית ומשמעותית על ההסתברות להיות מועסק. התמורה הכלכלית העולה מחינוך בלתי-פורמלי בנוסף לשיפור בקצב הצמיחה הכלכלית נעוצה בהוזלת העלויות העתידיות למשק. כך למשל, נמצא כי פרטים בעלי כישורים חברתיים גבוהים נוטים לעשן פחות ובכך העלות למשק מתשלום עבור טיפולים במחלות הנוגעות לעישון יורד. בנוסף, התרומה הכלכלית של החינוך הבלתי-פורמלי נעוצה אף בהוזלת העלויות הנובעות מטיפול בפשיעה ומטיפול בבעיות נפשיות.

2.3 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי להתמודדות עם אתגרים חברתיים

לחינוך הבלתי-פורמלי יתרונות רבים דווקא בעידן הפוסט-מודרני וזאת בגלל הייחודיות שלו, הגיוון, חוסר המיסוד ודרגות החופש הרבות שהוא מציע⁴⁷. ההתמודדות עם בעיות חברתיות שעל סדר היום, כגון אלימות, סמים, מהגרים, אבטלה ובריאות לצד רצון לקדם אזרחות פעילה והעלייה במודעות לפנאי תרמו לעליית קרנו. הפעילות בחינוך הבלתי-פורמלי יוצרת תהליך חינוכי שמאפשר הזדהות, התנסות ומחויבות⁴⁸ והוכחה תרומתה לחינוך לערכים⁴⁹. אוכלוסיות הערבים והחרדים סובלות מהיעדר היסטוריה, מסורת, כוח אדם מיומן ותשתיות בחינוך הבלתי-פורמלי. עובדה זו תורמת להתרחבות הפערים החברתיים-כלכליים. בתחום החינוך הבלתי-פורמלי יש לרשות המקומית החרדית יתרון ייחודי הנובע מיכולתה לפתח תכניות ייחודיות המותאמות לצרכי הקהילה בשל היכרותה המעמיקה איתה וכן בשל היותה גורם בלתי תלוי המגשר בין השונות המוסדית והקהילתית. על אף הגברת המודעות והעלייה החדה בביקוש לחוגים, גובר הצורך בסבסוד ע"י הרשות המקומית לאור רמת ההכנסה הנמוכה במשקי הבית החרדיים ומספר הילדים הגדול שמגבילים את יכולתן של משפחות רבות לשלם עבור חוגים⁵⁰.

Romi, S., & Schmida, M. (2009). Non-formal education: A major educational force in the postmodern era. ⁴⁷ *Cambridge Journal of Education*, 39(2), 257-273.

⁴⁸ כהן, א. ה. (2012). ניתוח מבני רב ממדי של הקוד הבלתי-פורמלי: היבט סינכרוני ודיאכרוני. בתוך ת. רפופרט וא. כהנא (עורכים), *הסדר החברתי והקוד הבלתי-פורמלי* (עמודים 519-543). תל-אביב: רסלינג.

⁴⁹ Goldratt, M., & Cohen, E. H. (2016). The values-based infrastructure of non-formal education: A case study of personal education in Israeli school. *Educational Practice and Theory*, 38(1), 5-26.

⁵⁰ שהינו-קסלר, ש., פלדמן, ד., וברקוביץ, א. (2021). היבטים ייחודיים בניהול רשות מקומית חרדית (עמ' 36-39). המכון החרדי למחקרי מדיניות, משרד הפנים ומפעם השפלה.

סקירות שנכתבו בשנים האחרונות מעידות על הפוטנציאל העצום שיש בקידום התחום לטיפול שייכות, קידום מעורבות, צמצום פערים, צמצום התנהגויות א-חברתיות וסיכונים, קידום פנאי פעיל ותמונות עתיד חיובית לבני נוער ממגזרים אלה.⁵¹

שירות משמעותי בצה"ל ידוע כמנבא ניעות חברתית. בהקשר זה, בני נוער שפקדו את תנועות הנוער גילו רמת מוטיבציה גבוהה לשירות בצה"ל,⁵² וליחידות מובחרות וקרביות.⁵³ סקר של מכון "דיאלוג" הראה כי שיעור היציאה לתפקידים פיקודיים בקרב בוגרי תנועות הנוער ממעמד סוציו אקונומי נמוך היה גבוה פי 3.7 בקרב גברים ופי 3.4 בקרב נשים, בהשוואה לצעירים ממעמד דומה שלא השתתפו בתנועות נוער.⁵⁴ על פי פרסומי חיל האוויר, בוגרי תנועות הנוער מהווים בעקביות למעלה ממחצית מבוגרי קורסי הטיס.⁵⁵

2.4 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לטיפול הון חברתי

הון חברתי⁵⁶ הוא מכלול הקשרים המשפחתיים, הקהילתיים והחברתיים, המאפשרים לפרטים שמחזיקים בו לקדם ערכים ומטרות, ברמה האישית והחברתית.⁵⁷ בספרות רווחת תרומתו של החינוך הבלתי-פורמלי לפיתוח הון חברתי בחברות מעוטות יכולת⁵⁸. תנועות וארגוני נוער אפשרו לילדים ולבני הנוער לשלב בין מוטיבציה פנימית לבין טיפוח מיומנויות של שיתופי פעולה, אינטראקציות בין אישיות, יצירתיות ויכולת לבנות קשרים חברתיים בעתיד – ואלה השפיעו על מוביליות חברתית, התפתחות מקצועית ואיכות חיים.⁵⁹ מחקר שבחן הון חברתי בקרב בוגרי תנועות נוער בישראל מצא כי תנועות הנוער מהוות קטליזטור לצבירת ההון החברתי של המהגרים, בפרט של עולי בריה"מ ואתיופיה.⁶⁰ יש הטוענים כי הון החברתי משפיע גם על הצטיינות לימודית.⁶¹

⁵¹ ראו למשל: חדאד חאג'י-יחיא, נ., ורודניצקי, א. (2018). החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית: חזון ומעשה. מחקר מדיניות 122. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

⁵² אבן צור, ע. (2010). מוטיבציה לשירות קרבי בצה"ל בקרב תלמידים בישראל לפי סוג בית הספר וחברות בתנועת נוער. עבודת גמר כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר 'מוסמך', בית הספר לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן.

⁵³ ארזה-לבון, ג., ואבן, נ. (2019). התהליך החינוכי בתנועת הנוער והשפעתו על הגיוס לצה"ל ועל שירות משמעותי בצבא. מועצת תנועות הנוער.

⁵⁴ דיאלוג, יעוץ ארגוני, מחקר והדרכה בע"מ. (2017).

⁵⁵ אתר צה"ל. (24.06.2017).

⁵⁶ Putnam, R. (1993). The prosperous community: Social capital and public life. *The American Prospect*, 13(Spring), Vol. 4.

⁵⁷ אמויאל, ע., וכרמון, נ. (2011). הון חברתי: משמעות, מדידתו והקשרים בינו לבין תכנון עירוני. ביטאון איגוד המתכננים בישראל, 20-43, (2)8.

⁵⁸ Bottrell, D. (2009). Dealing with disadvantage: Resilience and the social capital of young people's networks. *Youth & Society*, 40(4), 476-501; Jarrett, R. L., Sullivan, P. J., & Watkins, N. D. (2005). Developing social capital through participation in organized youth programs: Qualitative insights from three programs. *Journal of Community Psychology*, 33(1), 41-55.

⁵⁹ כהן, א. ה. (2008). זהות יהודית, ערכים ופנאי – עולמם של תלמידים ותלמידות ישראלים בבתי-ספר תיכוניים ממלכתיים. תל-אביב: מרכז קלמן, בית-ספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב; Larson, R. W. (2000). Toward a psychology of positive youth development. *American Psychologist*, 55(1), 170-183.

⁶⁰ אברוצקי, ג. (2012). הון חברתי כמסייע להגירה מוצלחת ותנועות הנוער כזרז לתהליך. עבודת גמר כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר 'מוסמך', מדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית.

⁶¹ Halpern, D. (2005). *Social capital*. Polity.

2.5 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לרכישת מיומנויות אישיות וחברתיות

הבחירה במסגרת ובפעילות היא ציר מרכזי בחוויית המפתח במסגרות הבלתי-פורמליות, והיא מעצימה את השפעתן. המסגרות הבלתי-פורמליות מפגינות מצוינות, דורשות משמעת ומאפשרות מיצוי היכולת האישית⁶². הספרות מפרטת את תרומת ההשתתפות בחינוך הבלתי-פורמלי והשפעתה על רכישת מיומנויות אישיות וחברתיות, תחושת שייכות, ביטוי עצמי, שימוש באינטליגנציות שונות, יצירת קשרי חברות, התנסות בפתרון בעיות, גיבוש זהות וחינוך לערכים⁶³. אלו מתכנסים לארבעת צירי השפעה של החינוך הבלתי-פורמלי על משתתפיו: אישי, בינאישי, חברתי ומקצועי. מחקר שהתמקד בקשר בין מעורבות בתנועת נוער ובפעילות ספורטיבית בחן מדדים של אינטליגנציה רגשית בקרב בני נוער, כגון: אסרטיביות, מודעות לזולת, יחסים בין אישיים, אופטימיות ואמון ומצא שככל שהפעילות בתנועה רבה יותר כך האינטליגנציה הרגשית גבוהה יותר⁶⁴.

2.6 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לקידום פנאי משמעותי ופעיל ולהתפתחות ילדים ונוער

פעילויות פנאי תורמות להתפתחות ילדים ובני נוער, כיוון שהן מספקות הזדמנות לפתח כישורים חדשים, ליצור יחסים חברתיים, להתנסות בזהויות חדשות במהלך ההתבגרות, להגיע להגדרה עצמית⁶⁵ ולקדם התפתחות האוטונומיה האישית וכישורי קבלת החלטות⁶⁶. קיים קשר משמעותי בין פעילות הפנאי בהתבגרות לבין הסתגלות והגשמה בבגרות⁶⁷. פעילויות הפנאי, שהן וולונטריות וכרוכות בשיקול דעת, מעודדות תחושת עצמאות⁶⁸. בפעילויות הכרוכות באתגר, במאמץ ובריכוז יש תועלת התפתחותית למתבגר שכן הן מקלות את המעבר ממשחקי ילדות לעבודה בוגרת. עמדות ומיומנויות הנרכשות תוך כדי פעילויות פנאי, לדוגמה: תחרותיות, שיתוף פעולה, יחסים בין-אישיים ויצירתיות, שעשויות להשפיע על הקריירה ועל התפקידים החברתיים שבני אדם נוטלים על עצמם לאורך חייהם⁶⁹. בספרות תרומת החינוך הבלתי-פורמלי מיוחסת גם לפיתוח מנהיגות צעירה ובאופן ספציפי של נערות הודות למערכת גמישה שמעודדת יצירה של סמלים

⁶² יאיר, ג. (2012). 'חוויות מפתח' בחינוך הבלתי-פורמלי. בתוך ת. רפפורט וא. כהנא (עורכים), *הסדר החברתי והקוד הבלתי-פורמלי* (עמודים 497-517). תל-אביב: רסלינג.

⁶³ גרוס, ז., וגולדרט, מ. (2017). *השפעת החינוך הבלתי-פורמלי על משתתפיו: סקירת ספרות המוגשת ללשכת המדען הראשי במשרד החינוך*. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

כלפון, א., רומי, ש' (2020). הערכת הפעילות של מועצת התלמידים בבית הספר: השוואה בין תפיסות תלמידים פעילים ובלתי פעילים. *הייעוץ החינוכי*, כ"ב, 93-116.

⁶⁴ גורדיש, מ. (2005). *הקשר בין מעורבות בתנועת נוער ופעילות ספורטיבית לבין מדדים של אינטליגנציה רגשית בקרב בני נוער*. עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר 'מוסמך', המחלקה לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת בר-אילן.

⁶⁵ כהן, א. ה. (2008). *זהות יהודית, ערכים ופנאי – עולמם של תלמידים ותלמידות ישראלים בבתי-ספר תיכוניים ממלכתיים*. תל-אביב: מרכז קלמן, בית-ספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב.

⁶⁶ Kleiber, D. A., & Kirshnit, C. E. (1991). Sport involvement and identity formation. In L. Diamant (Ed.), *Mind-body maturity: Psychological approaches to sports, exercise, and fitness* (pp. 193-211). Charlotte, NC: University of North Carolina Press.

⁶⁷ סמילנסקי, מ., ופלדמן, ש. (1993). פנאי. בתוך מ. סמילנסקי וש. פלדמן (עורכים), *אתגר ההתבגרות* (כרך ו': יעדים לעתיד, עמודים 29-41).

⁶⁸ Iwasaki, Y., & Mannell, R. C. (2000). Hierarchical dimensions of leisure stress coping. *Leisure Sciences*, 22(3), 163-181.

⁶⁹ כהן, א. ה. (2008). *זהות יהודית, ערכים ופנאי – עולמם של תלמידים ותלמידות ישראלים בבתי-ספר תיכוניים ממלכתיים*. תל-אביב: מרכז קלמן, בית-ספר לחינוך, אוניברסיטת תל-אביב.

שמקבלים משמעות של סטטוס ויוקרה⁷⁰. מחקר שבחן אינטראקציות חניך-מדריך הוכיח את תרומתן לבני הנוער ומצא שהם משמשים בסיס עבור מעורבות הנוער בתכניות ומהווים גורם שמקדם התפתחותיות חיוביות⁷¹.

2.7 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי בחברות ייחודיות

חשיבות החינוך הבלתי-פורמלי והשפעותיו החיוביות, בעיקר בקרב אוכלוסיות שוליות, זוכות להכרה של מוסדות ומחקרים ברחבי העולם⁷². מחקרים וניירות עמדה ומדיניות טוענים שלחינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית חשיבות עצומה, שכן זהו ערוץ שיש בכוחו להאיץ תהליכי שוויון וצמצום פערים בחברה הישראלית, ולהיות הזירה שבה מתחוללות ההכשרה המקצועית וההכרה לאקדמיה ולשוק העבודה⁷³. תוכניות החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית נועדו לענות על שני צרכים הנגזרים ממצבו של המיעוט: הצורך בשליטה והצורך באוטונומיה, ובייחוד באוטונומיה תרבותית⁷⁴. מחקר של המכון הישראלי לדמוקרטיה⁷⁵ מפרט את הערכים ששזורים בתהליך הפיתוח וההטמעה של החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית: קהילתיות, שמירה על מסורת לצד צמיחה והתחדשות, מקצועיות, דיאלוג בין שותפים, חברה משותפת ופיתוח תודעה ליצירת אזרחות פעילה ולחיזוק הזהות והמורשת התרבותית הערבית. נוסף לכך, החינוך הבלתי-פורמלי הוא זירה מרכזית בה יכולים צעירים וצעירות בחברה הערבית לרכוש את המודעות, המוטיבציה והכישורים המתאימים להשתלב במקצועות ההייטק⁷⁶. עם זאת, בחברה הערבית קיימים מכשולים המקשים על פיתוח החינוך הבלתי-פורמלי: אי שוויון בהקצאת התקציבים וחוסר במשאבים, רמת התשתיות הפיזיות הלקויה ביישובים הערביים, פער במבני ציבור ובשטחי חוץ נוספים, שטחי הציבור ומתקני הספורט. ללא תשתית פיזית מתאימה המשך פיתוח תחום החינוך הבלתי-פורמלי לא יתאפשר כראוי⁷⁷.

בניגוד לחינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית, שקיבל תשומת לב מחקרית ויישומית, החינוך הבלתי-פורמלי בחברה החרדית קיבל תשומת לב מועטה ביותר הן מבחינה מחקרית והן מבחינה יישומית. על פי

Sheffer, O. (2022). Wearing leadership: Girl Scouts' uniforms as symbolic signifiers. *Journal of Youth Studies*, 70, 1-17.

Jones, J. N., & Deutsch, N. L. (2011). Relational strategies in after-school settings: How staff-youth relationships support positive development. *Youth & Society*, 43(4), 1381-1406.

72 אגבריה, א. (2007). החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך ש. רומי ומ. שמידע (עורכים), *החינוך הבלתי-פורמלי במציאות משתנה* (עמ' 295-314). ירושלים: מאגנס; European Commission; ICF (2017). *European inventory on validation of non-formal and informal learning – 2016 update. Synthesis report*. Luxembourg: Publications Office.

73 חדאד חאג' יחיא, נ., סייף, א., פרג'ון, ב., וקלינר קסיר, נ. (2021). *חינוך והשכלה בחברה הערבית פערים וניצנים של שינוי*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

74 אגבריה, א. (2007). החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הפלסטינית בישראל. בתוך ש. רומי ומ. שמידע (עורכים), *החינוך הבלתי-פורמלי במציאות משתנה* (עמ' 295-314). ירושלים: מאגנס.

75 חדאד חאג' יחיא, נ., ורודניצקי, א. (2018). *החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית: חזון ומעשה*. מחקר מדיניות 122. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

76 מכון דויליט. (2020). *קידום ובניית ההייטק והחדשנות בחברה הערבית*. הוועד הארצי לראשי הרשויות המקומיות הערביות. צופן, נייר מדיניות.

77 זגיר, מ., ומיליקובסקי, א. (2020). *חינוך בלתי-פורמלי ככלי לצמצום פערים במזרח ירושלים*. מכון ירושלים למחקרי מדיניות.

מחקר שנעשה לאחרונה נראה כי ההגדרות המערביות של חינוך בלתי-פורמלי אינן תואמות את התפיסות והאידיאולוגיה החרדית, שמכוונות למיקוד מטרות בני הנוער באידיאולוגיה החברתית מתוך תפיסות חברתיות היררכיות⁷⁸. בפועל, בהתאם למבנה מערכת החינוך החרדית שפועלת בשתי מערכות מגדריות נפרדות⁷⁹, ניתן לראות כי החינוך הבלתי-פורמלי המוסדי והחוץ מוסדי קיים, פועל ומשגשג בקרב ילדות ונערות חרדיות. לעומת זאת, בקרב בני נוער חרדיים החינוך הבלתי-פורמלי מצומצם ביותר עד כדי חוסר קיומו במקרים רבים. פעילות תנועות הנוער מצומצמת גם היא וחייבת לקבל את אישור מוסדות החינוך הקהילתיים והקהילה עצמה⁸⁰. ברמה הרחבה יותר ניתן לראות כי במגזר החרדי אין הכשרה מתאימה לחינוך בלתי-פורמלי הן במסגרת לימודי ההוראה והן במסגרות עצמאיות כמו אלו הפועלות במסגרות הכשרה כלליות. בד בבד אין תשתיות מתאימות או תקצוב מתאים לפעילויות חינוכיות בלתי-פורמליות ייעודיות לחברה זו, כאשר עיקר המשאבים הקיימים ממוקדים בתוכניות עבור נוער נושר.

2.8 תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לשילוב והכלה

מחקרים⁸¹ שבחנו את תרומת ההשתתפות של חניכי צמי"ד: ילדים עם צרכים מיוחדים בתנועת הצופים מצאו שבתום שנת פעילות אחת בקבוצת צמי"ד דיווחו הילדים על רמה נמוכה של תחושת בדידות. באופן דומה, רמת התוקפנות ירדה בהשוואה בין שתי המדידות. גם נמצא שעמדת רוב חניכי הצופים כלפי השילוב של חניכי צמי"ד היא חיובית ותומכת, אם כי היו שהביעו הסתייגויות ביחס לעצם השילוב וביחס למודל השילוב. גם מחקר⁸² שבחן קשר בין השתתפות של קבוצת מנהיגות נוער בתוכנית לשינוי עמדות כלפי אנשים עם נכויות, לבין שינוי עמדות, דימוי עצמי ומיקוד שליטה מצא שמרכיב המגע בתוכנית ההתערבות תורם לשינוי עמדות חיובי יותר כאשר זה מצטרף למרכיב המידע הקודם לו.

2.9 תרומת החינוך בלתי-פורמלי בעת חירום

ארגוני החירום בישראל ובעולם מושתתים על מתנדבים⁸³. המעורבות הקהילתית של תנועות וארגוני נוער בשגרה וגם בחירום קורונה באה לידי ביטוי במגוון אפיקי התנדבות בקהילה⁸⁴. ממחקר על ארגוני הנוער

⁷⁸ בארט, ע. (2021). החינוך הבלתי-פורמלי לנוער חרדי. ג'וינט ישראל.

⁷⁹ בארט, ע., שפיגל, א. ומלאך, ג. (2020). אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

⁸⁰ בארט, ע., טרכטנגוט, י., פאל, נ., אופזר, א. ורוברג, ש. (בפרסום). חינוך בלתי-פורמלי לבני נוער חרדי: השוואה מגדרית. כעת

⁸¹ טוינה, ע. (2012). קבוצות צמי"ד בצופים, לילדים עם צרכים מיוחדים. עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר 'מוסמך', ביה"ס לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן; מונק, מ., וקליבנסקי, ח. (2009). שילוב חניכים עם צרכים מיוחדים בצופים. היחידה למחקר והערכה, המכללה האקדמית בית ברל. מוגש למוסד לביטוח לאומי.

⁸² כהן, ר. (2004). הקשר בין השתתפות של קבוצת מנהיגות נוער בתוכנית לשינוי עמדות כלפי אנשים עם נכויות, לבין שינוי עמדות, דימוי עצמי ומיקוד שליטה. עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר 'מוסמך', בית הספר לעבודה סוציאלית, אוניברסיטת בר-אילן.

⁸³ ביליג, מ., ופרידמן, נ. (2017). שילוב בני נוער מתנדבים בצוות חירום יישובי (צח"י) כהליך לשינוי והעצמה קהילתית – חקר מקרה ביישוב בר-שם. סוגיות חברתיות בישראל, 23, 62-90; Rice, S., & Fallon, B. (2011). Retention of volunteers in the emergency services: Exploring interpersonal and group cohesion factors. *The Australian Journal of Emergency Management*, 26(1), 18-23.

⁸⁴ וייסבלאי, א. (יוני, 2020). פעילות החינוך הבלתי-פורמלי בצל נגיף הקורונה. תמצית (עמ' 10-11). מרכז המחקר והמידע, הכנסת.

בקורונה עולה הגמישות הארגונית והפדגוגית שאפשרה שימור הקיים בשילוב התאמות וחיזוק הקשר בין הארגון לבין החניכים, ההורים והקהילה⁸⁵. מחקר על הפרקטיקות החינוכיות של תנועות הנוער בסגר הקורונה מלמד על ויסות דיאלקטי בין כאוס לסדר שמאפשר לתנועות הנוער להיות נטועות בנסיבות חברתיות שהן פועלות בהן ולהתאים את עצמן אליהן⁸⁶. המחקר מפרט ארבע תמות שמסבירות את התמודדותן של תנועות הנוער: 1. גמישות; 2. מערכות יחסים מבוססות דאגה ואחריות בין מדריכים לחניכים ובתוך קבוצות השווים; 3. 'בית בתנועה' שמתבטא בהמשך קיום מסורות של התנועה תוך התאמתן לריחוק החברתי; 4. מקום לבטא את נעוריהם (מחויבות, חילופי תפקיד תדירים, עשייה ועוד) על ידי יצירת מרחב המאפשר עשייה ופעולה לשינוי המציאות.

⁸⁵ שחף, ע., אניסמן, א., וסימן-טוב, י. (2020). פעילות ארגוני הילדים והנוער בזמן הקורונה. מכון סאלד ומועצת ארגוני הילדים והנוער.

⁸⁶ רפפורט, ת., בארי בן ישי, א., קפלן, ר., ועמותת 'ניר חינוכי שתפני'. (2021). עושים תנועה בסגר – גמישות בפעולה: הפרקטיקות החינוכיות בתנועות הנוער בעת הקורונה. הוגש למדען הראשי במשרד החינוך.

3. אתגרי התחום אשר מחייבים הרחבת חקיקה

3.1 היעדר מדיניות ממשלתית

על אף העדויות הרבות לתרומה של השתתפות קבועה ומתמשכת בפעילויות של חינוך בלתי-פורמלי ובפעילות קהילתית מיטבית, על היבטים קוגניטיביים, חברתיים ורגשיים בקרב התלמידים עצמם, על יכולת ההשתכרות העתידית ועל הקהילה ככלל, אין כיום חובה חוקית לספק שירותי חינוך בלתי-פורמלי (גם אם מבחינת הפרט נרצה שההשתתפות תיעשה על בסיס וולונטרי), אלא רק חובת פיקוח בלבד בתחומים מסוימים (צהרונים, קייטנות).⁸⁷ אמנם משרד החינוך הוא האחראי הרשמי לכלל החינוך הניתן בישראל, ובתוך כך על החינוך הבלתי-פורמלי, הפיתוח, המימון והביצוע של פעילויות ושירותים אלה נחלקים בין שחקנים רבים, בהם גופים פרטיים, גופים ללא כוונת רווח, גופים מטעם הרשויות המקומיות ומשרדי ממשלה שונים. כל גוף פועל בהתאם לסדר עדיפויותיו, לאור מערך שיקולים נפרד, כלפי אוכלוסיות יעד שונות ו/או דומות.

להלן נתונים המעידים על התופעה

חוק הרשויות המקומיות, התשע"ה – 2011, מחייב רשויות מקומיות להעסיק מנהל/ת יחידת נוער, במימון דיפרנציאלי וחלקי של משרד החינוך, אך מעבר לכך אין חקיקה נלווית לתחום. יתר על כן, משקל תקציב החינוך הבלתי-פורמלי בסך תקציב החינוך הוא נמוך מאוד. בשנת 2018 כ-3.1% מתקציב משרד החינוך יועד לחינוך הבלתי-פורמלי, דבר המהווה עלייה משמעותית בהשוואה לשנת 2015 שבה התקציב עמד על 1.2% מתקציב המשרד. עם זאת, בניכוי תכניות חינוכיות משלימות, התקציב שהועבר למימון תכניות בלתי-פורמליות עלה מ-0.6% ל-0.9% בלבד. לאור מציאות זו, עיקר הנטל באספקת החינוך הבלתי-פורמלי עדיין נופל על הרשויות המקומיות – מציאות אשר יוצרת שונות גדולה מאוד ומרחיבה את הפערים החברתיים. אמנם 80% מהתקציב הוקצה לערוצים שיש בהם דיפרנציאציה בין רשויות חלשות לחזקות, אך הסכומים עדיין חסרים בהשוואה לתקציב החינוך הפורמלי. מנתונים אלה עולה בבירור כי על אף מסמכי העמדה ותהליכים כדוגמת "תמונת חינוך יישובית", המבקשים להביט על האקו-סיסטם החינוכי ולתת מקום לתהליכים קהילתיים ורגשיים חברתיים, הלכה למעשה המדינה רואה את זירת ההתרחשות הבלעדית כמעט של החינוך בתוך מערכת החינוך הפורמלית.

גם החלטות 922 ו-550 שעוסקות באוכלוסייה הערבית והחלטה 609 שעסקה ביוצאי אתיופיה, אשר מטילות חובה על משרד החינוך לקדם ולהפעיל תכניות של חינוך בלתי-פורמלי בפריפריה החברתית-כלכלית והגיאוגרפית, התבצעו ועתידות להתבצע לתקופה מוגדרת בלבד ולא כמדיניות ארוכת טווח.⁸⁸ כן דווחו קשיים

⁸⁷ וייסבלאי, א. (יוני, 2021). תקצוב דיפרנציאלי בתמיכת משרד החינוך בפעילויות חינוך בלתי-פורמלי. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

⁸⁸ על פי חדאד חאג' יחיא, נ., סייף, א., קסיר, נ., ופרג'ון, ב. (2021). חינוך והשכלה בחברה הערבית: פערים וניצנים של שינוי (עמ' 109), הערה 188: מתוך מצגת הרשות לפיתוח כלכלי של החברה הערבית, המשרד לשוויון חברתי, קידום תהליך היישום: החלטת ממשלה 922, ועדת היגוי בין-משרדית מיום 2019.06.26.

כגון: תשתית פיזית רעועה, מחסור בכוח אדם מיומן, אי התאמת הקולות הקוראים למגזר הערבי ועוד.⁸⁹ סיכומו של דבר, על אף תרומתה של החלטה 922, עדיין אין די מתנ"סים, מגרשי ספורט ומבנים המיועדים לחוגים ופעילויות של החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית. כמו כן, מתנ"סים רבים ביישובים הערביים הם קטנים, מיושנים ומצבם הכללי ירוד ואינו מאפשר לקיים בהם די פעילויות.⁹⁰ אף שחל שיפור במצב החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית, תלמידי תיכון רבים בחינוך הערבי אינם משתתפים בפעילויות בלתי-פורמליות ואין להם מסגרת שתסייע להם במעבר מבית הספר התיכון להשכלה גבוהה או להכשרה מקצועית או טכנולוגית, בדרכם להשתלב בשוק העבודה.

3.2 פערים בין כמות ואיכות החינוך הבלתי-פורמלי בין רשויות ובין מגזרים

עקב היעדר הסדרה ברורה וכוללת של תחומי הסמכות והאחריות בין השלטון המקומי לשלטון המרכזי אנו עדים לפערים משמעותיים בפעילות הקהילתית-חינוכית בקרב רשויות שונות, במיוחד בין רשויות חזקות לרשויות חלשות. להבדיל ממערכת החינוך הפורמלית, אין חוק שקובע מה וכמה כל רשות מחויבת להשקיע בהיבטים חינוכיים בלתי-פורמליים לילדים, נוער וצעירים ועל כן התחום פרוץ ותלוי בשיקוליה התקציביים של כל רשות, במודעות לחשיבותו של התחום בקרב מקבלי ההחלטות ברשות, בסדרי העדיפויות של ראש הרשות (לאור אילוצים תקציביים, חוקים ותקנות) וכן ביכולתה של משפחה נתונה לסבסד לילדיה שירותי חינוך נוספים, ובכלל זאת שיעורי עזר, חוגים והשתתפות בפעילויות נוער. הבדלים אלה משפיעים על:

1) איכות וכמות התשתיות ברשות – רשויות חלשות סובלות מהיעדר תשתיות או מתשתיות לקויות. יצוין כי לתשתיות ולמתקנים פיזיים יש השפעה מוכחת על הישגי התלמידים, על רמת האלימות ועל רמת הבטיחות, בייחוד בקרב שכבות חלשות.⁹¹

2) איכות וכמות אנשי המקצוע/מנהיגות מקומית ברשות: אמנם חוק הרשויות המקומיות (2011) ותיקונו קבע כי כל רשות צריכה למנות מנהל/ת יחידת נוער, אך שכרם של מנהלי יחידות הנוער ובעיקר מדריכי נוער נמוך ביחס למצופה מהם, נוספים לכך היעדר אופק מקצועי ותהליכי פרופסיה⁹² שמביאים לנשירה גוברת בתפקידי הדרכה וניהול. אתגר מיוחד ניתן לזהות ברשויות ערביות עקב היעדר היסטוריה של עיסוק בתחום ומינויים שאינם תמיד מקצועיים. וכך למעשה לא נבנית עתודה

⁸⁹ צימרמן, ש., אורנשטיין, ח., רגב, א., מנדל, ת., אילוק, ש., בן אבי, נ., גפן קליין, א., וצדוק, מ. ש. (יוני, 2021). דו"ח מעקב – פעילות הממשלה לפיתוח כלכלי באוכלוסיית המיעוטים בשנים 2016-2020 (על בסיס החלטת הממשלה 922 מיום 30.12.2015). המרכז להעצמת האזרח.

⁹⁰ חדאד חאג' יחיא, נ., ורודניצקי, א. (2018). החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית: חזון ומעשה. מחקר מדיניות 122. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

⁹¹ Earthman, G. I. (October, 2002). *School facility conditions and student academic achievement*. UCLA's Institute for Democracy, Education and Access.

⁹² רומי, ש' וגרופר, ע' (2020). האתגר: הצלחה של ילדים ובני נוער במצבי סיכון במערכת החינוך. בתוך: י', הרפז, וא', הורוביץ (עורכים). *חינוך בצומת: סיעור מוחות על עתיד החינוך בישראל*, דביר.

מקצועית. אתגר טיפוח כוח האדם בתחום החינוך והקהילה הנו אחד המשמעותיים ביותר, במיוחד באוכלוסיות מוחלשות.⁹³

3 העדר תפיסה מקצועית המטפחת הון אנושי בגופי חברה אזרחית: נכון להיום, אין התייחסות מערכתית לנושא והיווצרות קהילת מחנכים לרוב הנה פועל יוצא של יוזמות אזרחיות של תושבים ו/או צעירים ו/או בוגרי ארגוני ותנועות נוער ארציות אשר בוחרים להגשים את עצמם בדרך זו, לעיתים לפרקי משימה ברוכים אך קצרים.

4 אתגר החשיפה של בני נוער בסיכון, נוער ערבי, נוער עולה ונוער עם צרכים מיוחדים לחינוך הבלתי-פורמלי ולפעילות קהילתית: דווקא בני הנוער הנזקקים ביותר לשירותים מאין אלו אינם זוכים להם או לחילופין שירותים אלה אינם נגישים להם ואלו יכולים להידרדר להתנהגויות סיכוניות.

5 שימור סדר חברתי: אילוץ ראש הרשות, לעיתים כפועל יוצא מיכולותיה הכלכליות של רשות נתונה, כמו גם לעיתים היעדר מודעות לתרומתו של החינוך הבלתי-פורמלי בקידום מוביליות חברתית, מביא לכך שהשפעותיו החיוביות של החינוך הבלתי-פורמלי פועלות דווקא לטובת החזקים בחברה וכך, הוא משמש למעשה כמרחיב פערים חברתיים.

נתונים המעידים על התופעה: מעבר לחובה למנות מנהל/ת יחידת נוער, אין חובה לרשות המקומית להציע או לאפשר פעילויות של חינוך הבלתי-פורמלי והקהילתי. אלה נקבעות, כאמור, על פי סדר יומו של ראש הרשות, המקורות התקציביים של כל רשות וצרכי התושבים. המצב הנתון יוצר שונות רבה בין הרשויות ומגביר את אי השוויון.⁹⁴ למרבה הצער, כמעט שאין מחקרים עדכניים שאומדים את היקף התשומות של רשויות מקומיות בחינוך הבלתי-פורמלי. מהמעט שקיים, עולה כי רשויות חזקות משתמשות באמידותן בכדי להגדיל את השקעתן בתחום החינוך הפורמלי והבלתי-פורמלי עד פי 2 מרשויות חלשות.⁹⁵ בכל הנוגע לחינוך הפורמלי, הדבר מבטל כמעט כליל את הדיפרנציאליות התקציבית שמנהיג משרד החינוך⁹⁶ ואילו בחינוך הבלתי-פורמלי, בו אין מדיניות ממשלתית סדורה, הדבר מביא לפערים גדולים אף יותר. כך למשל, בהיעדר תקציב ליישום תכנית "ניצנים בחופשות" (בתי הספר של החגים) לשנת 2020, משרד החינוך לא העביר תקצוב ייעודי בחנוכה ובפסח תש"ף, ולכן רשויות מקומיות אשר ביקשו להפעיל את התוכנית נדרשו לממנה, ועשו זאת לעיתים תוך הגדלת תשלומי הורים.⁹⁷ אמנם חוזר מנכ"ל משרד החינוך קובע תקרה מותרת לתשלומי הורים,⁹⁸ אך המציאות היא כי בחינוך הממלכתי, הממלכתי דתי והערבי, בתי הספר שזקוקים יותר מכל לשירותים אלה גובים תשלומי הורים נמוכים עקב המצב הסוציו-אקונומי, בשעה שברשויות החזקות בתי

⁹³ חדאד חאג'י-יחיא, נ., ורודניצקי, א. (2018). החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית: חזון ומעשה. מחקר מדיניות 122. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

⁹⁴ להרחבה על תקצוב משרד החינוך לחינוך בלתי-פורמלי ברשויות המקומיות ראו: ירון, ע. (7 במאי, 2017). פילוח תקציב משרד החינוך על חינוך בלתי-פורמלי לילדים ולנוער ברשויות המקומיות. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

⁹⁵ בן בסט, א., ודהן, מ. (2009). הכלכלה הפוליטית של הרשויות המקומיות. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

⁹⁶ פולק, א., וקורת, ע. (אוקטובר, 2012). תקצוב דיפרנציאלי לתלמיד במערכת החינוך הישראלית. ירושלים: מכון מילקן.

⁹⁷ וייסבלאי, א. (פברואר 2020). מסגרות משלימות במערכת החינוך. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

⁹⁸ חוזר מנכ"ל משרד החינוך תשע"ו/3, כ' בחשוון התשע"ו, 2 בנובמבר 2015, בנושא: 11.3 תשלומי הורים.

הספר גובים תשלומים גבוהים יותר.⁹⁹ כך למשל, דוח של הלמ"ס משנת 2019 מראה כי הוצאה הפרטית על פעילות שלאחר הלימודים, כגון שיעורים פרטיים, חוגים ופעילויות חינוכיות תוספתיות בקרב החמישון התחתון עמדה על 76 ₪ לחודש לתלמיד, בשעה שהחמישון העליון הוציא על פעילויות אלה 682 ₪, שהם כמעט פי תשע.¹⁰⁰ גם בתנועות הנוער מרכיב של תשלומי ההורים הנו משמעותי.¹⁰¹ מציאות זו פוערת תהום בין משפחות חזקות לחלשות בחברה הישראלית. מנתוני דוחות האקלים והסביבה הפדגוגית של סקר המיצ"ב ניכר כי קיימים פערים גדולים בשיעור ההשתתפות בפעילויות של חינוך בלתי-פורמלי משכבות סוציו-אקונומיות שונות.¹⁰² הנתונים גם מלמדים על פער בהוצאה השנתית הממוצעת לתלמיד ברשויות המקומיות הערביות בהשוואה להוצאה דומה על תלמיד בקרב הציבור היהודי.¹⁰³

על פי דוח היוזמה למחקר יישומי בחינוך, ברשויות מסוימות פועלות עשרות תכניות ולעומתן באחרות ההיצע הוא דל. רשויות חזקות מקצות משאבים גדולים לפיתוח חיי קהילה, לעומת זאת רשויות חלשות יותר מתקשות להפנות למשאבים לתהליכים שנתפסים לעיתים, בטעות, כמותרות.¹⁰⁴ לא קיים "סל חינוך בלתי-פורמלי", שראש רשות נתונה מחויב לספק לתושבים. ההבדלים באים לידי ביטוי, בין היתר, בתחום הפעילות הבלתי-פורמלית בגילאים הצעירים (א-ג) – היבט מטריד במיוחד לנוכח הנתונים שעלו ב"מפת הידע לקידום מוביליות חברתית-כלכלית" של ג'וינט – אשלים, משרד החינוך ומכון ERI בדבר חשיבותו המכרעת של גיל זה לקידום מוביליות.¹⁰⁵ כמו כן, בולט במיוחד היעדר תשתיות פיזיות ראויות, כדוגמה מגרשי ספורט, בריכות, מועדוני נוער, מרכזים קהילתיים וספריות, אשר בלעדיהם לא מתקיימת פעילות בלתי-פורמלית. חסך זה ניכר במיוחד ברשויות הערביות.¹⁰⁶ אין זה מפליא אפוא כי שיעור בני הנוער הערביים שהעידו על כך שבאזור מגוריהם אין אפשרויות פנאי (15%), הנו כפול מזה של היהודים.¹⁰⁷

על פי נתוני משרד החינוך, כ-33 אחוזים מבני הנוער בלבד חברים בארגוני ובתנועות נוער (הנתון יורד לסביבות ה-20% כאשר משקללים את האוכלוסייה החרדית),¹⁰⁸ ובתוך כך 30% מכלל בני הנוער במגזרים

⁹⁹ חדאד חאג' יחיא, נ., סייף, א., פרג'ון, ב., וקלינר קסיר, נ. (2021). *חינוך והשכלה בחברה הערבית פערים וניצנים של שינוי*. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

¹⁰⁰ אתר הלמ"ס. (10 ביוני 2019). הודעה לתקשורת: הוצאה פרטית לתלמיד עבור שירותי חינוך ב-2017.

¹⁰¹ רבינוביץ', מ. (2016). *תשלומי הורים לתנועות הנוער*. מסמך המוגש לוועדה לזכויות הילד. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת (עמ' 14).

¹⁰² ראמ"ה. (תשע"ח). *דוח אקלים וסביבה פדגוגית – תשע"ח*.

¹⁰³ המשרד לשוויון חברתי. (יולי, 2016). *תכנית מערכתית לשילוב כלכלי של החברה הערבית*.

¹⁰⁴ מנדל-לוי, נ., וארצי, א. (עורכים). (2016). *חינוך בלתי-פורמלי לילדים, בני נוער וצעירים בישראל: עדויות מהשדה וסיכום תהליך למידה, דוח פעילות*. היוזמה למחקר יישומי בחינוך, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. ירושלים.

¹⁰⁵ <https://socialmobility.org.il>

¹⁰⁶ חדאד חאג' יחיא, נ., ורודניצקי, א. (2018). *החינוך הבלתי-פורמלי בחברה הערבית: חזון ומעשה*. מחקר מדיניות 122. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

¹⁰⁷ כהן, א. ה., ורומי, ש. (2015). *פנאי בקרב בני נוער בישראל: חינוך בלתי פורמלי, אקלים בית ספרי, אלימות, סיכון לנשירה ורווחה נפשית*. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

¹⁰⁸ רבינוביץ', מ. (2016). *תשלומי הורים לתנועות הנוער*, מסמך המוגש לוועדה לזכויות הילד. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת. אומדן משוער של המשתתפים בתנועות (כ-350 אלף) ובארגוני הנוער (כ-270 אלף) על פי קרן ליפשיץ זיתון, הממונה על ארגוני ותנועות הנוער מטעם מנהל חברה ונוער. המספר המדויק של החברים ב-13 תנועות הנוער ו-24 ארגוני הנוער יתקבל רק עם במפקד הבא בעוד מספר שנים.

הממלכתי והממלכתי דתי, 20% מקרב יוצאי העדה האתיופית, 12% מהמגזר דובר הערבית ו-3% בלבד מהמגזר החרדי. רק 21% מתוך המשתתפים בתנועות נוער מגיעים מרקע סוציו-אקונומי נמוך על פי מדד הטיפוח של שטראוס (7 ומעלה).¹⁰⁹ זאת ועוד: שיעור החברות בתנועות נוער עולה ככל שהרמה הסוציו-אקונומית של בית הספר שבו הם לומדים גבוהה יותר.¹¹⁰

3.3 חינוך בלתי-פורמלי והעולם הדיגיטלי

ניתן לזהות שלושה אתגרים מרכזיים לפחות בכל הנוגע לעולם הדיגיטלי במרחב החינוך הבלתי-פורמלי והקהילתי.

- 1) מבחינה מקצועית, על אף המהפכה הדיגיטלית שעובר העולם בעשורים האחרונים, ניכר כי אנשי חינוך רבים עדיין מאותגרים על ידי המדיה החברתית ומעדיפים תהליכים מסורתיים יותר, הכוללים מפגשים פנים אל פנים. על מנת להבין קהילות מזה ותרבות נעורים ותרבות רחוב מזה, ובכלל זאת אלימות ועוני בשכונות, אין מנוס מלהעמיק חקור בתחום "הרחוב הדיגיטלי".¹¹¹
- 2) מבחינה סוציו-אקונומית, האוכלוסיות החלשות ביותר בישראל, במיוחד הערבים והחרדים, סובלים מפער דיגיטלי רב ממדי, אשר רק תרם להתרחבות הפערים החברתיים-כלכליים.¹¹²
- 3) בהקשר זה גם האתגר הטכנולוגי של אוכלוסיית הגיל השלישי ראוי להתייחסות, שכן לה מקום מרכזי במרקם הקהילתי ובתהליכים חינוכיים בקהילה.¹¹³

נתונים המעידים על התופעה: נזקי הקורונה עדיין מתבררים ונראה שיעבור זמן עד אשר ניתן יהיה להעריכם במדויק, במיוחד בקרב החברה הערבית.¹¹⁴ לאור הפערים הדיגיטליים, תקופתה הקורונה תרמה להעצמת אי השוויון.¹¹⁵ דוח מבקר המדינה¹¹⁶ והסקר החברתי של הלמ"ס¹¹⁷ מלמדים שבתחום האוריינות הדיגיטלית רבים באוכלוסייה הערבית והחרדית בישראל אינם מוכנים לשוק העבודה המשתנה ונעדרים אוריינות דיגיטלית בסיסית והכרחית. ארגון ה-OECD מבצע מבחנים בינלאומיים (PIAAC) לתלמידים ולבוגרים (גילאי 16-65) להערכת מיומנויות בהתאמה לצרכי שוק העבודה, ביניהן אוריינות קריאה וכתיבה, אוריינות כמותית ויכולת פתרון בעיות בסביבה מתוקשבת. הסקר מצביע, בין השאר, על כך שקיימים פערים גדולים מאוד במיומנויות בין אוכלוסיות חזקות לחלשות בישראל. על אחוזונים אלה נמנים בני האוכלוסייה הערבית,

¹⁰⁹ גבעולי, ס., לוטן, א., בראל, מ., סורני שחם, ל., גליקמן, ח., טל שחר, ע., וברוק, א. (2017). סיכום ממצאי הערכה דו-שנתית בתנועות הנוער בישראל 2014-2015. הרשות הארצית למדידה והערכה בחינוך (ראמ"ה), מנהל חברה ונוער, משרד החינוך.

¹¹⁰ שם, עמ' 22. יצוין, כי על פי אי-מייל שהתקבל ב-17.01.2022 משלומי קסטרו, מנכ"ל מועצת ארגוני הנוער, 64% ממרכזי הפעילות של ארגוני הנוער ממוקמים באזורים מוחלשים (6 ומעלה בממד הטיפוח של שטראוס).

¹¹¹ Lane, J. (2018). *The digital street*. Oxford University Press.

¹¹² חדאד חאג' יחיא, נ., סייף, א., ופרג'ון, ב. (2020). החברה הערבית ומשבר הקורונה: נתוני כניסה, השפעות והמלצות ליציאה מחוזקת, הצעה לסדר 31. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

¹¹³ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הסקר החברתי 2017. ייחודו של הסקר החברתי לשנת 2017 היה הדגש המיוחד שהושם בו על בריאות ואורח חיים, בין היתר בקרב אוכלוסיית הגיל השלישי. ראו גם: שנור, י. ובאר' ש. (2008). השנתון הסטטיסטי "בני 65+ בישראל". מאיירס-ג'וינט-ברוקדייל.

¹¹⁴ צוות חינוך. (אפריל 2020). משבר הקורונה והשפעתו על מערכת החינוך הישראלית. אתר צוותי המומחים של המשבר.

¹¹⁵ חדאד חאג' יחיא, נ., סייף, א., ופרג'ון, ב. (2020). החברה הערבית ומשבר הקורונה: נתוני כניסה, השפעות והמלצות ליציאה מחוזקת. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

¹¹⁶ מבקר המדינה. (2021). דוח ביקורת שנתי 71. פרק א: המוכנות לשוק העבודה המשתנה.

¹¹⁷ הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2020). הסקר החברתי 2020 (העידן הדיגיטלי).

החרדית וכן קבוצות מעוטות אמצעים שונות. ישראל נמצאת גם במקום הראשון ב-OECD בפיזור הציונים – דבר המעיד על גודל הפערים באוכלוסייה בכל שלושת המבחנים למיומנויות בסיס בסקר ה-PIAAC.¹¹⁸ לאור התיאור לעיל של תרומת החינוך הבלתי-פורמלי לילדים ולילדות, לנוער, לקהילה ולחברה הישראלית, השקעה של משאבים, תשתיות וכוח אדם בתחום יכולה לסייע משמעותית בהיבטים רגשיים, בינאישיים, חברתיים, מקצועיים וקוגניטיביים.

¹¹⁸ מבקר המדינה. (2021). דוח שנתי 71 ב (עמ' 39-35).

4. תרומה מצופה מהמהלך של הרחבת תקנים ורפורמת החינוך הבלתי-פורמלי

ברמת בני הנוער והילדים

- עלייה באחוז הילדים ובני הנוער המשתתפים בפעילויות של החינוך החברתי קהילתי הבלתי-פורמלי.
- עלייה בשלומות (Well-being) של הילדים ונוער שישתתפו בפעילויות.
- עלייה בתחושת המשמעות של ילדים ונוער.
- יצירת בסיס לקבוצת השתייכות ולמבוגר משמעותי לפחות אחת לשבוע לכל ילד/ה ונער/ה בישראל.
- פיתוח מרכזי הנוער בישראל כמקדמים את בני הנוער ליזמות, לחדשנות ולאקטיביזם, במרחב הפיזי והווירטואלי.
- מתן מענה מותאם ורלוונטי לצרכי הילד והנוער כפועל יוצא משיתוף הפעולה בין צוותים חינוכיים פורמליים ובלתי-פורמליים.
- הרחבת מסגרות הנוער והפעלת מרכזים קהילתיים, מועדוני נוער ומגרשי ספורט עד השעות המאוחרות של הלילה, בכדי לספק מענה איכותי לשעות הפנאי של הילדים.

ברמת הקהילה המקומית והחברה הישראלית

- עלייה במדדי התנדבות ומעורבות רשותיים.
- ירידה בפניות לרווחה.
- ירידה במדדי אלימות במסגרות החינוכיות.
- עלייה במדדי חוסן והון חברתי.
- עלייה בתחושת השייכות לקהילה בקרב ילדים ובני נוער שישתתפו בפעילויות.
- עלייה במספר הפונים למקצועות ההדרכה וההוראה עקב הרחבת נתיבי התפתחות פרופסיונאלית.
- טיפוח אזרחים הומניסטים, פלורליסטים ואקטיביסטים שרואים את הטוב המשותף ואת קידום הבריתות וסולידריות בחברה הישראלית כחלק מהותי מזהותם ומטרתם.
- צמצום פערים.
- העלאת המוביליות החברתית-כלכלית.
- ועוד

בשעה שקולות הולכים ורבים מעלים את הצורך באבולוציה, ואולי אף ברבולוציה במערכת החינוך הפורמלית, על מנת להתאימה לצרכים ולאתגרים של חברת סיכון גלובלית, טכנולוגית ומשתנה תדיר,¹¹⁹ עשייתם של תנועות וארגוני הנוער, מחלקות הנוער, המתנ"סים והמרכזים הקהילתיים, מתנדבי שנות השירות, המכינות הקדם צבאיות, גרעיני הצעירים ומכוני המנהיגות, מאפשרת לבני נוער ולצעירים בישראל להיות שותפים בפעילות חינוכית בעלת ערך ומשמעות, מכינה אותם לחיים כאזרחיה פעילים ומעורבים ותורמת לכינון חברה מיטיבה.¹²⁰ דוגמאות רבות לכך ניתן היה לראות בעתות משבר, בתקופות של הסלמה בצפון ובדרום ובקורונה, שעה שבני הנוער בישראל ידעו להוביל בהיבטים של התנדבות והתגייסות למשימות לאומיות, כחלק מתרומתם הקבועה לחוסן החברתי של מדינת ישראל.¹²¹

בעין הסערות שבתוכן נדרש לנווט בעשור הקרוב כחברה ישראלית, ניחן תפקיד מרכזי לחינוך הבלתי-פורמלי, שכן, תהליכי הבניית זהות אישית, קהילתית ולאומית, כמו גם הכשרתם החברתית כאזרחיה העתידיים של מדינת ישראל, מתאפשרים בעיקר בהתנסויות השונות במסגרות הבלתי פורמליות בין מדריכים וחניכים. חשיבות קידום הפרופסיה של מדריך הנוער זוכה למשנה תוקף, לאור הצורך בשימת לב ייחודית לאתגרי ההתבגרות בעידן הנוכחי, הן בקרב ילדים, הן בקרב בני נוער והן בקרב צעירים, כחלק מהשתלבותם המיטבית בחברה הישראלית.

בשנים הקרובות, משרד החינוך יידרש להכשיר אנשים צעירים להתנהלות בחברה רבת אתגרים ולמקצועות העתיד. מערכת החינוך הציבורית הוקמה בזמנו במטרה להכשיר עובדים שידעו קרוא וכתוב על מנת להשתלב באופן מיטבי בעולם העבודה הפורדיסטי, כמו גם במטרה להוליד קהילה אזרחית לאומית המאוחדת סביב אמונות, אידיאלים ומנהגים משותפים.¹²² כעת, לעומת זאת, נדרש להכשיר ילדים, נוער וצעירים להיות בעלי כישורים אישיים ובינאישיים מסדר גבוה, ובכלל זאת הקהלת קהילות, חשיבה יזמית וחדשנית לצד חשיבה ביקורתית ומוסרית, יכולת להתמודד עם קונפליקטים ועם בעיות מורכבות, גמישות מחשבתית, חשיבה מערכתית, אינטליגנציה רגשית וחברתית ועוד. כל זאת, לא כמשאת נפש, אלא ככורח המציאות, שאנו עדיה כיום.

¹¹⁹ מבקר המדינה. (2021). *דוח ביקורת שנתי 71ב*, פרק א: המוכנות לשוק העבודה המשתנה.
¹²⁰ בין היתר: מיכאלי, נ., וגרטל, ג. (2020). מקורות תנועות הנוער במפנה המאות. בתוך נ. מיכאלי וג. גרטל (עורכים), *תנועות הנוער בישראל: ייחודיות חינוכית בת מאה (עמ' 7-14)*. רעננה: מכון מופ"ת מועצת תנועות הנוער בישראל.
¹²¹ וייסבלאי, א. (פברואר 2020). *מסגרות משלימות במערכת החינוך*. ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת; רפפורט, ת., בארי בן ישי, א., קפלן, ר., ועמותת 'ניר חינוכי שתפני'. (2021). *עושים תנועה בסגר – גמישות בפעולה: הפרקטיקות החינוכיות בתנועות הנוער בעת הקורונה*. הוגש למדען הראשי במשרד החינוך. הישראלי, א. (2020). פדגוגיה בלתי פורמלית של חירום: 20 שנות פעילות של תנועות הנוער במצבי חירום. בתוך נ. מיכאלי וג. גרטל (עורכים). *תנועות הנוער בישראל: ייחודיות בת מאה (עמ' 161-179)*. תל אביב-יפו: מכון מופת.

¹²² Parker, W. C. (2011). International education in US public schools. *Globalisation, Societies and Education*, 9(3-4), 498.

במציאות בה העיסוק בהקניית ידע כבר אינו מספיק להכשרת ילדים, נוער וצעירים לאתגרי ההווה,¹²³ לצד עיסוקו של משרד החינוך בבקיאות בתחומי הדעת ובאוריינות שפתית, מתמטית ואף טכנולוגיות, ראוי להפנות תשומת לב משמעותית גם לתהליכים ולארגונים שמאפשרים לבני הנוער לעצב מבנים חברתיים ואינטראקציות חברתיות משמעותיות, כמו גם ליזום תהליכים חברתיים במרחב החוץ בית ספרי, הפיזי והווירטואלי ובקהילה שסובבת אותו. הגיעה העת לקדם את מקומם המרכזי של אנשי החינוך הבלתי-פורמלי בישראל כאדריכליה החברתיים-רגשיים של החברה בישראל.

סיכומו של דבר, בכדי לחזק את החוסן החברתי בחברה הישראלית, בכדי לשמור על מעמדה של ישראל כמעצמת חדשנות טכנולוגית וחברתית ובכדי לטפח אזרחים שידעו להתמודד באופן מיטבי עם אתגרי החיים בימינו- מדינת ישראל מחוייבת לגיבוש, קידום והובלת חזון ואסטרטגיה בהקשר לחינוך הבלתי-פורמלי, על מנת לעודד ולאפשר תהליכים חינוכיים-חברתיים-חדשניים מוטי עתיד, אשר מתכתבים עם אתגרי השעה ושואפים להגיב אליהם, ויפה שעה אחת קודם.

¹²³ מבקר המדינה. (2021). דוח ביקורת שנתי 71ב, פרק א: המוכנות לשוק העבודה המשתנה.